(Споминки старого діда)

Еге, добродію! сидимо оце ми з вами на пасіці — ні гадки!.. Божа бджола гуде, кругом гречки біліють... а колись гули кругом мене не такі бджоли: козики гули, небожата, да ще не гетьманці — сама січова воля, добродію... Переїв я всякого хліба: помагав і панам панувати, помагав навпослі і гайдамакам-братчикам. Ге! вже того не буде, що було, а було ж воно нащось. Тим-то, нічого гріха таїти, признаюсь вам, добродію, який я був дурний колись... на свою рідну браттю ставав до бою! Далебі!..

Родився я на Подоллі,— то моя рідна Вкраїна, а се вже мені на старість чужа сторона рідною стала,— шибнула доля, куди схотіла. Родився ж я в державах князя Любомирського, коли чули, під Попонним. Старосвітське місто, добродію. Добували колись його козаки і злили всякий ступінь землі кров'ю жидівською,— он яке місто Полонне! Ну, родившись у підданстві, мусив тим робом і ходити. Взяли мене ще хлопцем малим до замку, до панів, звичили мене до коней, до козацького обороту, а далі і в надвірні козаки записали, бо зросту був я хорошого, таких у надвірні корогви й підбирали. Величавсь я козацькою зброєю перед хліборобами, і думки не було в мене, против кого вона наготовлена... Не хутко мені очі одкрились, а все ж, хвалити бога, одкрились. Ніхто мене не вмовляв: отак і так воно було, отак воно єсть, отаке буде; сам я почув душею, що воно й як воно, і до чого воно... та не так-то хутко досяг самого дна. Глибоке дно й каламутне! Чую було ще змалку — гайдамаки та гайдамаки, ніби сказати — ледарь яка невірна. Пани на їх як на вовків полюють; селяне їх жахаються, а жид аж плюне, як почує. То, було, й сердишся, як хто гайдамакою налає. Який я гайдамака?.. А гайдамаки з не з кого й брались, як з таких же панських підданих. Інший не вгодить шляхті на облаві, чи на бенкеті, чи на посилках чого не второпає — втікає од батогів. Іншого не злюблять панські похлібці,— од них утікає. А хто, то й так не схоче по наймах тинятись або в панському дворі довічним грубником пропадати,— і сей, надумавшись, дмухне на Січ манівцями.

А там тільки й піджидають божого літа, щоб завітати в гості до вельможного панства. Знаєте, вся та Вкраїна, почавши од Дніпра, аж геть під Збараж, під Замостя, все те було колись козацьке. Купили всю ту землю козаки в ляхів, не за гроші купили, а, кажуть, заплатили самою щирою кров'ю козацькою. А ляхи-то, мовляв, люде лукаві — умови не додержали, собі ізнов усю Вкраїну аж по саме Дніпро загарбали. Так козаки й кажуть: "Ну, коли ж так, панове, то вже ви тут господарюйте з жидовою, а нам у Січ платіть чинш".

Ото ж, було, й ходять із Січі козаки за чиншем. От їм саме таких було й треба, що всі входи й виходи по панських державах знають-знають усі стежки й манівці по Вкраїні. Пригріє весняне сонечко, шелесне молодим листям дерево,— ізнімуться роєм небожата, в кого одежа вже наскрізь світиться — пора міняти на саєти!.. От збереться їх докупи десятків або й сотень скільки, виберуть собі ватажка, характерника такого, що вже його хіба срібна куля візьме, що козаки за ним і в огонь, і в воду... гайда на Вкраїну!

У Гетьманщину вони не ходили, бо там пани свої,— хоч і пооддавали інші чорту душу, да все ж із жидовою не братались. Ходять, було, коли не понад Дніпром, то понад Богом-річкою, да й до Случі добираються за січовим чиншем своїм. Де байрак глухий та глибокий, що тільки звір да птиця його знає, де хуторець або пасіка стоїть на одшибі, вони там переднюють, а вночі як смикнуть — вовки вовками по полю рищуть.

Польщею вся та Вкраїна звалась, тим що поляки нею орудували. І стояла та Польща, як горох при дорозі: лінивий тільки й не скуб. Роздав король усі села своїм панам: користуйтесь ними да й бережіть же своє добро, щоб мені військом про ту Вкраїну не турбуватись. А в короля і в самого гуло в кишені, бо тоді вік був такий на королів та на панів, що у всіх кишені попродирались. Ну, пани ж користуватись зуміли, а щоб до ладу військо спорядити, ту українську партію... еге! то в їх послідньє було діло. Спискових було багато паненят, що тільки величались ротмістрами та поручниками, а до потреби не так-то було їх густо при полках. Гасали вони по панських дворах, до панночок залицялись або з собаками

наввипередки бігали. Одбували татар або січових гостей самі надвірні панські корогви — з нашого ж таки брата, з підданства.

Отож, було, як наїдуть січові гості, то похазяйствують у панів та в жидів, як у себе в господі, нав'ючать усяким добром батовню коней та й гайда назад! Покажуться і слизнуть так живо, як ніби вві сні приснилось; тільки й знаку, що в ляхів та в жидів скрині порожні, та ще хіба що в іншого душі в тілі немає. Отакі-то були!

Рідко, рідко коли вдавалось жовнірству застукати їх саме на хазяйсті, хіба зрадою. А то. було, прибіжить корогва гусарні чи рейтар на чутку, що гайдамаки деруть, та полічить тільки сліди од підків на шляху, та з тим і вернеться. Та вже, було, як і застукають, то й їм, сердешним, добре, було, достанеться. Довелось і мені бути разів зо два у тій справі, бо я — собі на лихо — служив у надвірних, помагав панам панувати. Отож раз стояли ми цілою корогвою в Попонному замку; князя Любомирського замок був. Жили тоді пани Любомирські, як королі, дарма що Хмельницький їх був трохи пополохав і ворота к чортовій матері виніс, як торохнув із гармати-сироти. Отож ми там і вартуємо не знать чого, а більш для панської пихи. Аж ось одного дня, тільки що взялись за ложки, летить гінець. Кінь під ним аж хитається, ніздрі роздуло, як ріжок. Зараз його, так як був у грязі і в пилу, перед князя.

— Що таке?

— Гайдамаки на Подоллю. Просить лементар подольський посилку, бо самі нічого не вдіють.

— А багацько ж їх?

— Сто кільканадцять комінника.

— Добре, завтра сам з військом рушу. Зараз йому другого коня і виправили назад. Заворушився увесь замок: самопали перечищають,

кульбаки споряджають, уюки, патронташі пакують. Назавтра, скоро світ, заграно в труби, рушили з замку. Піхоту і гармати везли підводами. Третього дня стали коло Ялтушків: там гайдамаки обсілись у гаю. Ото стали лавами. Пан лементар приїхав, подивився.

— Ну, тепер оддихайте та будете готові на ніч. Треба добре пильнувати, а то вискочать з рук, як мило в воду.

Ото відпочивши, як настав вечір, пильнуємо ми. Кругом гаю поставлено мужиків кілька тисяч із ціпами, а декотрі і з рушницями, а за ними, одступивши ступнів сто чи й більш, стало військо: те, що прийшло з самим лементарем, своїм чередом, а наше своїм чередом; а було всіх тисяч зо дві: і гусаре, і панцерники, і піхота — чого там не було! І всі на ту жменю тих гольтяпак!

Сидимо, багаття скрізь розіклали, балакаємо дещо стиха, бо заказано було од старшин, щоб, боже борони, якого ґвалту, а щоб добре чували. Я ще тоді був молодий, не знав ще, що то за гайдамаки, то дивно мені стало, що таке військо на них зібрано. От і питаю у одного старого гусарина, що вже йому уси росли-росли та аж за уха закрутились:

— Що оце, дядьку,— кажу,— за диво таке сі гайдамаки, що ось на них усі корогви стляглися?

— Еге,— каже,— а ти, хлопку, ще не знаєш, що то за звіряки? Коли б у кожного з нас було по десять рук, то ще на їх мало, бо ті галгани обороняються, мов скажені. Знають, що вже їм помилування не буде, то кидаються на людей, як іроди, і часом проб'ються крізь цілий повк; не то втечуть самі, та й здобич умчать. Ось завтра побачиш, які вони повбирані. Се в нас так спорядились, бо з Січі поприходили в одних лоєвих сорочках та в телячих шароварах.

— А який же,— кажу,— ватажко тепер їми доводить?

Каже:

— Іван Чуприна. П'ятнадцять разів уже виходить він на здобич, разів скільки пробивався крізь наших жовнірів; та вже тепер, здається, дамо ми йому перцю.

Отак минула й ніч. Стало на зорю займатись. Коли ж по той бік лісу, де стояла піхота, самопали — пук! пук! — перше зрідка, а далі раз по раз. А тут з гармати — гу! — пішла грюкотня по лісу. Дерево тріщить та падає. Крик, гам! Гармати ревуть, а гуна по ранній росі так і розлягається. Наші зараз на коней, а селяне, злякавшись, навтікача. А ми тільки що рушили їх переймати, аж тут із лісу душ сорок гайдамак, всі в кармазині та в блаватасах, такі гетьмани вискочили, що аж очима на їх не зглянеш; і коней за собою нав'ючених з двадцятеро ведуть. Вискочили та як ударять ізразу на чотири корогви волоські, що стояли спереду, так їх і розідрали надвоє. І от, як бачиш часом, лискавка з грому впаде на дуба або на густу та стару сосну та як розчахне її од гори до низу, то одно гілля на сей бік, а друге на той бік важко впаде і затріщить: отак ті гайдамаки розвалили велику купу волохів, а самі, як весною огонь по сухих очеретах, так і понеслись по полю, аж поле закрасили. А волохи як сунулись на компутових, а тут ще й селяне побігли, куди хто втрапив, то все так змішалось, як каша, що вже чорт би й знайшов свою лаву: вертишся кругом, як коза у череді, та й годі! Опісля вже декотрі опам'ятались і побігли за ними, та в пустий слід — хоч тупицею. Гайдамаки вже за селом, а село за ними до неба палає...

А тим, що були на другім кінці лісу, випала інша доля. Ще, кажуть, звечора ватажко Іван Чуприна, гріючись коло багаття, постеріг, що вся нужа з сорочки зібралась йому до коміра, та й каже:

— Отепер же, панове, буде нам лихо з вражими ляхами: бачите, як уся нужа зібралась мені до коміра!

То вже гайдамаки, почувши сеє, повісили носи і записали собі пропало. Тільки ж запорожець не так пропадає, як простий чоловік. У них вовча натура: уміє добре шарпати, уміє ж і вмерти, не скиглячи дармо.

Отаман і каже:

— Розділімось же, панове, на три батови, то кому-небудь і поможе господь вискочити з западні, а вкупі — всі пропадемо. Чекайте,— каже,— мого гасла з пістоля. А як почуєте гасло, зараз два рази з янчарок на ляхів грюкніть, та й з богом напролом!..

От, як стало займатись на зорю, він і поліз рачки на край лісу, щоб подивитись, що ляхи роблять. А за ним порачкувало з десяток молодців. І зачепись один, лізучи, рушницею за гіллячку. Рушниця — бех! — а на фальшиве гасло по лісу — торох! трах! — пішла гуркотня. Піхота наша зараз до лісу та з самопалів і затопила. Чуприна ліг, кажуть, од первої кулі, а гайдамаки ще не встигли впасти на коней і потрапить до ладу, а тут ще й ватажка немає. Збились вони зовсім з пантелику. От же жваво небораки боронились: убили підполковника ляцького, скількось офіцерів і з сотню лейтар. Та й їм же добре було: раз те, що грюкова кругом, а тут з гармат що ревнуть, то дерево пополам або і усе в скіпці розскочиться і пада на них. Жарко було дуже сіромахам. Вибито їх мало не всіх, а решту поранених і постріляних забрато у полон. Знайшли самого Чуприну мертвого. Здоровий та широкоплечий тати. Лежить, вивернувшись, як бик, що довго рикав під різницькою довбнею та завдавав усім страху, а далі-таки, хоч який дужий, упав сердешний і землю глибоко вдавив, лежить, як гора, і на мертвого ще страшно дивитись. Отак же й той Чуприна, великий та страшний, лежав у пишних кармазинах рядом із старим дубом, що звалено гарматою; а бронь при ньому і на коні збруя така, що незчисленні гроші коштує: срібло та золото, а робота, робота ж така, що аж очі бере! На обох руках у нього дорогих перстнів, по кишенях золотих дзигарків скільки, а грошей, то і злічити не можна. Та й на всіх гайдамаках, і коло самих, і коло коней, знайдено срібла, золота і всяких дорогих суконь на великі тисячі. Усе те поділили між себе жовніри

і лейстрові козаки. Доставсь і мені ріг з порохом у срібній оправі та ладівниця під срібною бляхою. Та все те, як прийшло, так і пішло: пропало в Уманську руїну.

Ото, поділивши здобич, поранених одіслали у Кам'янець на страту, а мертвих закопали у Ялтушевському-таки лісі, над шляхом, і могилу над ними насипали високу.

Ото була перва моя справа з гайдамаками. А знову років через два пішла по Вкраїні поголоска, що з-за Синюхи-річки вийшла добра купа гайдамак з ватажком Чортовусом та пройшла аж на Поділля, награбувала срібла, злота і всякого добра, скільки уюкові коні знесуть, і повертає назад лісами та байраками. Тільки ніхто не знав, де саме вони тепер і в якому місці виткнуться на степи з лісу. Тривога зробилась усюди така, що боже твоя воля! Не було іншої розмови, як про гайдамак. Оце сьогодні почуєш, що там і там спалили пана з панією і з дітками, а завтра — що напали на кляштор і всіх ченців католицьких вирізали. Той каже, що бачив людей якихсь чудних, а той, що в однім шинку наткнувсь на самого Чортовуса: сидить за столом в червонім жупані, руки по локоть засукані, по кармазинових рукавах чорна кров жидівська стікає; кружає відром горілку і нікого не боїться, бо вміє так зробити, що оце є, а схоче, то й нема. Що день, то все страшнійші чутки: сьогодні оце скажуть, що в нього три сотні молодців, а завтра — три тисячі. По дорогах, знай, товчеться жидова, з усім збіжжям утікають то до замочків, то до містечок. Вислав князь Любомирський з Попонного двох чи трьох жидів на розвідки, обіцав велику плату; та жидова так боялась гайдамацьких лап, що повертілась трохи поза містечком та й вернулась ні з чим. Тоді призиває князь мене та Ласуна, та Гладкого, та ще Лободу.

— А що,— каже,— козаки! Чи послужите ви мені по вірі й по правді?

— Послужимо,— кажем,— милостивий князю і батьку.

— От же,— каже,— вам по десять червінців на дорогу. їдьте та привезіте мені певну звістку, де гайдамаки і скільки їх.

Взяли ми, вклонились і поїхали усі четверо різними шляхами. Довго бився я по пущах та бездоріжжях, аж поки прибився до одного хутора. Ліс навкруги густий такий, що тільки небо та землю видко, а хатинка стоїть одним одна і набік уже похилилась і в землю вросла, а солома на їй уся од моху та од бур'яну аж зазеленіла. Ні дороги, ні стежки до тії хатки нема; тільки поуз самий причілок тече невеличкий рівчак. Думаю собі: видно ж, тут нема нікого. Коли дивлюсь, аж у піддашші за хатою сидить дід, сивий-сивий. Брови йому понависали аж на очі, а борода до пояса. Сидить і струже стругом держално на ратище, а біля його під повіткою стоїть з десяток ратовищ зовсім готових. От я, злізши з коня, прийшов до нього, а він мене й не бачить, що я йду: струже собі та бурчить щось. Я прийшов таки близенько та й став: послухаю, що він бурчить. Коли чую, аж то він пісню старосвіцьку хоче співати, та вже голос йому дрижить і не виведе, тільки муркоче:

Перебийніс просить немного —

Сімсот козаків з собою.

Рубає мечем голови з плечей,

А решту топить водою

"Ой пийте, ляхи, води калюжі,

Води калюжі болотянії,

А що пивали по тій Вкраїні

Меди та вина ситнії".

— Здоров, дідусю!

— Здоров,— каже,— здоров, синку!

Та й не дивиться-таки на мене. Я думаю собі, як би з ним заговорити, та й мовчу. А він тоді підняв свої важкі білі брови та глядь на мене.

— Е! — каже.— А ти що за чоловік?

— Отак,— кажу,— як бач: чоловік хрещений, волочусь по світу та долі шукаю.

— А чи наша віра?

— Наша,— кажу.

— Чого ж тобі, синку, треба?

— Треба,— кажу,— мені наперед усього попоїсти.

— Правда,— каже,— синку, правда. Попереду нагодуй чоловіка, а тоді вже розпитуй.

Зараз пішов, несе мені хліба, сала, меду, бо й пасічка в нього тут невеличка загороджена. Попоївши, я кажу йому, що хотіли ніби мене ляхи повісити за те, що я згубив панський дзигарок, а я втік та хочу пристать у гайдамаки, тільки горе моє, що не знаю, де їх знайти. Тоді він мені й каже:

— Добре, синку, їдь же отуди й туди, мимо такого й такого дуба, то там їх і знайдеш на урочищі Обозовищі.— А сам сів та й почав стругати ратище.

Поїхав я, аж так: у яру попід густими дубами коні ходять і де-не-де жупани червоніють. Приїхав я ближче, аж стоїть під дубом козак з ратищем на варті. Я зараз по-запорозькій: "Пугу!" А він мені: "Пугу! Пугу!" А я знов: "Козак з Лугу!"

— А де той козак з Лугу? — крикнув хтось товсто із лісу.— А їдь лишень сюди!

Я й їду. Дивлюсь, аж супротив мене їде здоровенний запорожець з усима, що я ще й зроду не бачив: чорні, чорні та довгі та розкішні такі, що аж вилискуються. Жупан на йому шовковий червоний, аж світиться, як огонь; шапка червона, похилиста; пояс золотий; за поясом пістолі; при боку шабля; кульбаки і стремена — все те в щирім золоті, аж горить. А кінь під ним пречудовної вроди: білий, як лебідь, так і одбиває од зеленого лісу й трави; ти б сказав, що й землі не доторкається. Зняв я шапку та й поклонився аж до кінської гриви; забув, що то й гайдамака; так би, здається, взяв та й підославсь йому під ноги: стою перед ним, як перед гетьманом.

— А що,— каже,— брате? Чи наша віра?

— Наша,— кажу,— вельможний пане...

— А ну, перехрестись.

Перехрестивсь я, окаянний. Потерло мене трохи, чесна козацька кров у мене обізвалась, а проте перехрестивсь.

— Ну, їдь же,— каже,— собі до куріня.

Приїхав я, аж той курінь увесь обсипаний валом. Впущено мене через рів у ворота. Як уїхав я та гляну, то в мене і в очах зарябіло. Повно козаків, та все ж то повбирані так, що й не розказати: кармазин коло кармазина, срібло коло срібла, золото коло золота. Так як-от часом

зимою зайдеш у винницю та присядеш коло печі погрітись та подивитися, що там у тій печі робиться того жару: і червоне, і жовте, і синє, горить, ходить, мигтить і мріє, аж ніби ворушиться все; так у тім таборі ходили один поуз одного гайдамаки: той у червоному, той у жовтому, той у блакитному, а золото на їх як огонь сяє, що очима не зглянеш. Насилу я трохи освійчивсь, що вже не так дико мені між ними стало. Поставив я свого коня до ясел. Ніхто мене не питає, що я за чоловік. Вештаюсь я поміж ними, як дома. Дивлюсь, аж Ласун уже тут: ходить, заклавши руки за пояс, тільки вильотами помахує; з старшими вже запанібрата, а мене буцім і не бачить: тільки погладив уса та бровою моргнув, подивившись на мене зубоча. А мене зносять такі думки: "Викажу їм Ласуна! Признаюсь, хто я такий! Зостанусь між запорожцями!" Так і товариш же Ласун: як товариша зрадити? А про те в мене й думка не зворухнулась, що се ж наші браття?.. Тоді ще я так не зміг рахувати — щиро послужив шляхті. А вони ж то, горопахи, мені радіють, як рідного брата вітають; дорога одежа в них купами,— надівай яку хоч одежу. Звісно, страшний суд настає; бог знає, кому жити, а кому вмирати, то нехай, кажуть, козак хоч перед смертю покрасується, як у городі рожа, а винесе бог із огню в дорогих саєтах — нехай користується на здоров'я.

На другий день приїжджає й Лобода з Гладким. Поприбирались мужиками і привели нібито коней продавати. Ласун сам і торгував у їх, і могорич із ними пив, та нишком і сказав, що Чортовус жде, поки постягаються його чати, бо тепер ще тільки дві чати зійшлось, а ще дві злучаться з ним у Мазепиній Могилі, що завтра ми туди рушимо, то щоб князь був готовий і держав ногу в стременах, а з нас або Ласун, або я дамо дропака та князеві дорогу покажемо. Виправили тих коноводів, а самі другого дня пішли у Мазепину Могилу. А та Мазепина Могила та єсть то острів, увесь у бору, а кругом таке грузьке багно, що щ чоловік, ні кінь, ні собака не перебреде; а на той острів через багно висипано три греблі. Незабаром підійшла ще одна чата з великою здобиччю. От, як зробивсь під той час галас і крутанина в таборі, то я улучив щасливу годину та на коня та драла. Прибіг у Полонне під замок, під Київську браму, стукнув,— не пускають мене, бо не пізнали: жупан на мені

перловий, ґудзики рубінові, пояс литий, шапка соболева,— та насилу вже впустили. Зараз мене до князя. "Так і так, милостивий князю, ще тільки однії чати дочекаються та й рушать під Костянтинів, бо чуються на силах. Треба поспішати, щоб не випустити їх з того острова".

Зараз усе військо на коней, а піхота на підводи; забрали гармати й порохи, поїхали. А я конем попереду, дорогу показую. Було то полювання на страшного звіра, що й очі, й уха, і чуття добре має, а ще луччі — лапи. Заказано під великою карою, щоб ніхто не гомонів і люльки не курив. Звернули з шляху; потяглись лісом мовчки, тихо; тільки коли-не-коли колесо гарматне чи возове стукне, наїхавши на корінь, або тріcне суха гілляка. Ішли день і ніч з малим одпочивком, а далі влізли у таку гущину, у такі нетрі, вертепи та вибої, що ледві-ледві витягали вози та гармати з того ковтуна. А тут ніч темна така, що тільки навмання вгадуєш дорогу. Далі таки, дякувати богу, вийшли без пригоди з тії багнюки і вибрались у рідкий бір. Я зліз з коня та з радощів аж землю поцілував. Про запорожців уже і байдуже. Сказано, молодий, хисткий — нікому було покріпити... Ото ж скоро вже дійшли і до того пасічника, що ратища струже. Обскочили його кругом і взяли в свої руки. А він тільки подивився, піднявши вгору брови, та сказав: "От же вражі ляхи таки пронюхали!" — а потім знов насупився та й байдуже: знає вже, що коли не сьогодні, так завтра смерть. Та такий же старий та сивий був пасічник, що ніхто його не бив і не лаяв. Посадили його на віз, ще й сіна підмостили — та й поїхали до Мазепиної Могили.

Переночувавши в невеличкім сільці, вранці позганяли мужиків з околиць з ралами та з сокирами. Було їх душ, мабуть, з тисячу. Рушили дальш, і вночі прийшли до якогось урочища. Там, видно, колись була таборщина, бо лісу некільки гоней вирубано і позоставались рови й вали. Усовітував тут один козак перегодити, аж поки на небі зайдуть Козарі. А небо було чисте, як хустка, і скрізь зорями заіскрене. Та князь боявсь, щоб гайдамаки тим часом не довідались.

— Не бійтесь,— каже,— ніхто сюди не прийде, бо кажуть, що се місце закляте: тут, кажуть, по ночах відьми та упирі вигравають свої штуки; з того-то воно й зветься: Куцого Чорта Слобода.

От, як переждали годин зо три, то почали зникати з неба зорі, а на небі червоні плями од багаття, що горіло в гайдамацькому таборі. Рушили ми тихо і, прийшовши до самих гребель, порозставляли перед кожною греблею по шести гармат і рови перед гарматами повикопували, а округи гармат піхота стала. Селян з сокирами розставлено кругом попід соснами, і скоро гукнуть по разу гармати, зараз щоб рубали сосни. А решту піхоти порозставляли з рушницями понад багном, щоб стріляти, якщо хто виткнеться з лісу. Почало вже сіріти. Сердешні гуляки сплять собі, і не сниться їм, що вже їх піймано в матню.

Аж ось зараз із самої більшої греблі шість гармат — торох! — аз другої ув одвіт — гу-гу! — аз третьої знов — гу-у! Затріщали і загули по лісу сосни; а тут враз застукало тисяча сокир об дерево. Ой не весело ж було січовим молодцям прокидатись під такий гук і тріскіт! Утихли гармати, давши по два рази огню; перестали й сокири. Я взяв морську трубу і закричав: "Здавайтесь на ласку панську, бо обгорнуті кругом".

Жодного одвіту. Тихо; тільки дим курить понад багнами, підіймаючись угору. Аж ось на греблі затупотіли коні і крик: "Гони, лови! Постой, Кирило!" — і поки піхота випалила, як ось летить бісом щось на коні і просто проміж гармати. Тоді тільки пізнали Ласуна. Погоня гайдамацька завернулась, бо жарко повіяла піхота з самопалів; чоловік з десяток покотилося з кульбак.

От і день розвиднівсь. Окрикнув я їх тричі, щоб здавались. Аж за третім разом гукнули з лісу, добре частуючи й нас і наших батьків. Знов загуркотіли гармати, затріщав ліс, застукали сокири. Годин за три поробили кругом багна засіки, а соснами завалили кругом гайдамацький табор і самих надушили гибель. Пробували сердеги одстрілюватись, повилазивши на сосни, а наша піхота собі брала їх на ціль. Та багно було дуже широке, то небагато вони Нам шкодили.

Отак і день цілий минув. Стук, та грім, та курява понад лісом. А як стемніло, усовітував Ласун поробити тайно на греблях завали з гілляк, пеньків, каміння й хворосту, щоб кінно через них не можна було перебратись, бо запевне знав, що гайдамаки підуть напролом. Здався нам на добре його совіт, бо справді Чортовус, розділивши свою ватагу. на три купи, здумав ударити разом трьома греблями і прочистити собі дорогу.

Чатували ми всю ніч під оружжям, прислухались до всякого шелесту. Як ось опівночі затупотіли коні, перше глухо, а далі все чутніш, як стали підходить до греблі, а нарешті загула гребля од копит, а гайдамаки загукали: "Нуте, братця: або добути, або дома не бути!" — і припустили навзаводи. Дано їм зближитись, щоб стягнуть усіх на греблю, а потім — гу! — заревли гармати. Отоді вже зробилося справжнє пекло. Що хвилина, то й гукнуть гармати, не з того, то з сього боку. А поранені кричать, коні іржуть та б'ються поміж понавалюваним гіллям, дерево скрізь тріщить та падає, а по бору гуна так і розлягається. А ніч же то темна-темна! Тільки раз по раз сяє красний огонь з гармат: сяйне, окаже кругом людей, коней, блискучу збрую і рудий дим хмарами зверху, та знов і погасне, тільки реве та стогне кругом у темряві. Правдиве було пекло. Цілу ніч стріляли пушкарі, мов зав'язавши очі; тільки чули, що на греблі ворочається все і кипить, як у казані. А як розвидніло, тоді тільки побачили, яке лихо сталось гайдамакам. Думали пробитись, сіромахи, через греблю, та позабивавшись у завали, пропали там, як бджоли в бочці під пасічною довбешкою... Як бджоли карабкаються, тонуть і в'язнуть у густій патоці, як виверне пасічнику бочку важкі та повні забоцні; так вони, сердеги, в'язли поміж гіллям і тонули в багнах. Лежало їх багато. Аж жаль було дивитись! Народ усе здоровий та розкішний і коні добрі; та все ж то те пороздиране картечами і покривавлене. Лежать, бідахи, повивертавшись, густо, як снопи на хорошій ниві. Як молотники, вставши зрання, стануть у два ряди на довгому току і б'ють дубовими ціпами сніп за снопом, аж поки розлетиться увесь соломою, так і їх порозбивано картечами, пороздирано чаунними кулями на шматки і перемішано з потрощеними гілляками і колоддям. На великій греблі, у завалі, знайшли і самого Чортовуса на колоді. Навзнак лежав

сердешний головою на колоді, розкидавши крижем руки, а вуси, мов дві чорні гадини, розтяглись по колоді, у крові всі та й позасихали. Картеча вдарила сіромаху саме в груди і вискочила в спину, розпоровши пишний кармазин. Кров із рани потекла і по всьому жупанові, і по золотому поясу, залила і дорогого білого коня, що лежав під ним убитий. Шаблю при Чортовусові і оружжя знайшли пречудовне, та ба: ніхто не схотів його носити, бо Чортовус був, кажуть, чарівник і все те наговорене чарами. Один князь Любомирський не боявсь ніяких чар і взяв собі ту шаблю і зброю. Поранених душ тридцять забрали і повезли до Попонного на страту, здобич поділили поміж військом, а трупи четвертували і розставляли на палях по селах і шляхах. Тільки з того люде ще більш набирали собі гайдамацького духу: як покажуться, було, де січові гості,— вони їх криють по пасіках, дають їм осторогу, а кому нема життя од економів та дозорців панських, ті й самі з гайдамаками панські будинки руйнували. Тільки ми, надвірні, було, за панським приводом, ходимо на гайдамак. Здавалось: куди, яке добро чинимо, а ми тільки помагали загнуздувати наших братів.